

УДК 305:355

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.69>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У ВОЄННИЙ ЧАС: ЯК ЇЇНА ЗМІНЮЄ РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬСТВІ

Тінін Д.Г.,
майор поліції, старший викладач кафедри ТСП,
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8593-1706>
dimatidnepr13@gmail.com

Тінін Д.Г. Гендерна рівність у воєнний час: як війна змінює роль жінок у суспільстві.

В статті проаналізовано сучасний стан та перспективні шляхи забезпечення гендерної рівності в силах оборони та силах безпеки України. Агресія російської федерації проти України, порушення внаслідок цього територіальної цілісності, суверенітету, посягання на незалежність України, актуалізували питання подолання гендерних стереотипів, утвердження рівності, протидії гендерно зумовленому і сексуальному насильству як в Україні, так і в усьому світі.

За таких обставин була переглянута, в першу чергу, політика держави щодо розвитку Збройних сил України та правоохоронної системи. В даній статті зосереджено увагу на питаннях військової служби з точки зору рівності прав, можливостей і рівноцінності результатів діяльності чоловіків та жінок. «Стереотипізація» їх ролей у вирішенні збройних конфліктів є однією з причини гендерної нерівності всередині сектору безпеки і оборони України. Здійснено аналіз чисельності збройних сил деяких зарубіжних країн на предмет гендерної рівності. Деякі країни вже мають жіночі (або переважно жіночі) підрозділи, проте, регулярні армії нечасто залучають їх до безпосередньої участі в бойових діях. Зроблено висновок про те, яку відіграють жінки значну роль у сучасній українській армії, а останні події, зокрема російська агресія проти України, продовжують створювати нестабільність у світі. Суттєво посилити обороноздатність країни можна було б за рахунок залучення представниць прекрасної статі до проходження обов'язкової військової служби. У статті також акцентується увага на тому, що в сучасних умовах спостерігається стійка тенденція до суттєвого збільшення кількості жінок, значно розширюється географія посад, які обіймають військовослужбовці-жінки, проте для забезпечення гендерної рівності у ЗСУ законодавець усе ж повинен удосконалити механізм урахування особливостей соціальної статі під час проходження військової служби. Більше того, усталеним має стати розуміння гендерної рівності у війську – не як механічне ототожнення чоловіків і жінок, а як урахування специфіки можливостей тієї чи іншої соціальної статі ефективно виконувати свої службові обов'язки на тих чи інших посадах з максимально позитивним результатом.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, гендерні стереотипи, стереотипізація, жінки, воєнний стан.

Tinin D.G. Gender Equality in Wartime: How War Changed the Role of Women in Society.

The article analyzes the current state and promising ways of ensuring gender equality in the defense and security forces of Ukraine. The aggression of the Russian Federation against Ukraine, the resulting violation of territorial integrity, sovereignty, encroachment on Ukraine's independence, brought to the fore the issue of overcoming gender stereotypes, establishing equality, and combating gender-based and sexual violence both in Ukraine and around the world. In these conditions, first of all, the state policy regarding the development of the Armed Forces of Ukraine was revised. This article focuses on the issues of military service from the point of view of equal rights, opportunities and equal value of the results of the activities of men and women. "Stereotyping" of their roles in resolving armed conflicts is one of the reasons for gender inequality within the security and defense sector of Ukraine. The author analyzed the number of armed forces of some foreign countries for genetic equality. Some countries already have female (or predominantly female) units, however, regular armies rarely involve

them in direct combat. It is concluded that women play a significant role in the modern Ukrainian army, and recent events, in particular Russian aggression against Ukraine, continue to create instability in the world. And in such difficult conditions, our state, most likely, will have to exist for quite a long time. Therefore, it would be possible to significantly strengthen the defense capability of the country by attracting women to mandatory military service. The article also draws attention to the fact that in modern conditions there is a steady trend towards a significant increase in the number of women, the geography of the positions held by female servicemen is expanding significantly, but in order to ensure gender equality in the Armed Forces, the legislator must still improve the mechanism for taking into account the characteristics of social gender under time of military service. Moreover, the understanding of gender equality in the military should become established - not as a mechanical identification of men and women, but as taking into account the specifics of the capabilities of one or another social gender to effectively perform their official duties in certain positions with the most positive result.

Key words: gender, gender equality, gender stereotypes, stereotyping, women, martial law.

Постановка проблеми. З 2014 року Україна захищає свій суверенітет, національну ідентичність, безпеку та територіальну цілісність. 24 лютого 2022 року розпочався новий етап конфлікту з рф. Активізація бойових дій породжує багато практично значущих питань як щодо здійснення державного захисту, так і щодо забезпечення прав громадян, свободи військовослужбовців, організації військової служби.

У цій статті ми розглянемо питання військової служби з точки зору рівності прав позиції, рівних можливостей та рівнозначності результатів діяльності чоловіків і жінок. «Стереотипність» їхньої ролі у вирішенні збройних конфліктів є однією з причин гендерної нерівності у секторі безпеки та оборони України. І це проблема не лише нашої країни. Тому її вирішення неможливе без урахування світових тенденцій та результатів. Ми розуміємо, що сектор оборони та безпеки кожної країни має свою структуру, функції, різні форми та методи діяльності. При цьому принципи діяльності та завдання, зумовлені необхідністю захисту спільних інтересів і забезпечення міжнародної та колективної безпеки, які являються єдиними для всіх демократичних країн світу. Виконання цих завдань вже залежить від забезпечення національної безпеки кожної окремої держави.

Стан опрацювання цієї проблематики. Науково-теоретичною основою дослідження проблематики гендерної рівності є праці представників юридичної науки, які досліджували проблеми міжнародних стандартів рівності жінок і чоловіків, а також прав і можливостей жінок у різних сферах, зокрема, Н. Болотіна, В. Буткевич, І. Грицай, В. Денисов, Т. Заворотченко, Г. Ігнатенко, В. Костицький, О. Матвієнко, О. Мельникова, Т. Мельник, А. Мовчан, Ж. Пустовіт, П. Рабінович та ін.

Проте ми вважаємо, що питання гендерної проблематики в умовах воєнного стану в Україні перебуває на стадії активних наукових дискусій і потребує подальшого закріплення в наукових працях.

Метою статті є комплексний аналіз правових засад гендерної рівності в Україні, виявлення проблем забезпечення рівноправності чоловіків і жінок у нашій державі та пошук шляхів їх вирішення в умовах дії правового режиму воєнного стану в діяльності органів влади, громадських організацій шляхом обговорення спірних питань за участю міжнародної спільноти на форумах і конференціях.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна військова агресія показує, що гендерна категоричність може бути лише ситуативною та умовною. Умови, які були в мирні чи напівмирні часи до 2014 року та з 2014 року до 24 лютого 2022 року (день повномасштабного вторгнення), зараз неможливі, а гендерна нерівність в Україні, через закриті кордони та мобілізацію чоловічої статі, просто безпрецедентна.

Гендерні питання є частиною нинішнього рівня сучасних дискусій. Проте сучасні виклики та загрози, які постають перед українським суспільством, додають особливої гостроти сприйняттю питань гендерної рівності, гендерних стереотипів, лідерства та військових аспектів цієї наукової теми.

Коли ми говоримо про гендер, ми часто маємо на увазі очікування суспільства від чоловіків і жінок щодо того, які соціальні ролі вони повинні виконувати. Гендер – це не лише біологічні відмінності між чоловіком і жінкою. Гендерна теорія припускає зміну соціальної реальності,

яка відповідає потребам сучасності та спрямована на забезпечення гендерної рівності. Гендерна рівність означає рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його досягнення, що дає можливість особам обох статей рівноправно брати участь у всіх сферах життя суспільства [1]. На думку експертів, виправити гендерні стереотипи в суспільстві складніше, ніж расові чи етнічні забобони [2].

Ми враховуємо гендерні аспекти з розумінням концепції жіночого лідерства. Як відомо, лідер - це людина, яка впливає на групу людей і спонукає їх працювати для досягнення цілей. На думку авторів, жіноче лідерство – це здатність жінки впливати на інших для досягнення цілей, побудови соціального діалогу, досягнення взаєморозуміння між владою та суспільством, між окремими соціальними класами, прагнення до миру та злагоди, стабілізації політичної та економічної ситуації. Крім того, жіноче лідерство здатне гуманізувати соціальні стосунки та забезпечити мирні варіанти вирішення конфліктів [3].

Принцип гендерної рівності закріплено в Конституції України. Ст. 3 Конституції закріплює рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя. Крім цієї норми, гендерна рівність пов'язана зі ст.ст. 21, 24, 51 Конституції України. Зокрема, ч. 3 ст. 24 Конституції України безпосередньо присвячена подоланню дискримінації жінок в Україні та підкреслює, що рівність прав жінок та чоловіків забезпечується наданням жінкам рівних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній та культурній діяльності, у здобутті освіти та професійній підготовці, у праці та винагороді за неї [4, 5].

Питання впровадження гендерної рівності в Збройних Силах України сьогодні є надзвичайно актуальним. Це цілеспрямована, системна, багатогалузева управлінська діяльність Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України щодо вдосконалення моделі взаємовідносин у сучасній українській армії [6, с. 4]. Слід зазначити, що державна політика щодо досягнення гендерної рівності реалізується відповідно до міжнародних зобов'язань та національного законодавства, зокрема Конституції України. Таким чином, у ст. 24 Конституції України зазначено, що кожен громадянин суспільства як чоловік, чоловік і жінка має всі соціально-економічні, політичні та особисті права і свободи [5].

За останні десять років війни, яка триває в Україні з 2014 року, ситуація щодо участі жінок у громадсько-політичному житті суттєво змінилася. Сьогодні жінки більше беруть участь у суспільних процесах, особливо в політиці та в секторах безпеки та оборони. Підтримка ідей гендерної рівності стає дедалі помітнішою і на рівні громадської думки [7].

На етапі становлення та розвитку Збройних Сил України, починаючи з 1991 року, кількість жінок в українській армії постійно зростала. У 2013 році 49 926 жінок служили та працювали на цивільних посадах у збройних силах; у 2014 році – 41 112; у 2015 році – 49 867; у 2016 році – 52 425; у 2017 році – 56 103; у 2018 році – 55 805; у 2019 році – 57 901; у 2020 році – 56 726 [8, с. 54]. Станом на 1 березня 2023 року кількість жінок у ЗСУ становить 60 538 осіб, з них 42 898 — жінки-військовослужбовці [9]. Зараз у ЗСУ 109 жінок служать командирами взводів, 12 командирів рот, 714 начальників відділів, 75 начальників відділів і 5 начальників відділів. Станом на кінець лютого на керівних посадах було понад 900 жінок-офіцерів. За час АТО/ООС державними нагородами відзначено 257 жінок, з них 9 посмертно. Станом на жовтень 2022 року понад 5000 жінок проходили службу на передовій. З початку війни в Україні статус учасника бойових дій отримали понад 16,7 тис. жінок-військовослужбовців. Варто також зазначити, що реалізацію гендерної рівності у ЗСУ не слід ототожнювати зі спробами механічно забезпечити присутність жінок у військовому середовищі в тій самій пропорції, що й чоловіків. Це слід розглядати як об'єктивний сучасний суспільний процес, притаманний багатьом високо розвинутим країнам світу: так, частка жінок в армії США становить 17%, Швеції – 13%, Великобританії – 15%, Франції – 15%, Португалії – 10%.

У квітні 2022 року дослідницьке агентство “Info Sapiens” провело опитування громадської думки. Відповідно, українців запитували, чи повинні Збройні Сили України забезпечувати рівні права та можливості жінок і чоловіків [10]. Зараз у середньому близько 80% українців підтримують цю рівність.

Загальновідомо, що суспільство очікує від жінок активної участі під час війни та після неї [11]. У зв'язку з нинішніми обставинами воєнного стану 7 жовтня 2022 року Верховна Рада України прийняла закон про добровільний порядок призову жінок на строкову військову службу. Він передбачає, що українці певних професій повинні бути добровольцями на військову службу [12].

Нині в Збройних Силах України служать майже 60 тисяч жінок, з них 41 тисяча – на військових посадах, майже 19 тисяч – цивільні працівники та 5 тисяч жінок – воюють на передовій. Вони служать разом із чоловіками у змішаних підрозділах. Українські військові ветерани пропонують змінити статус-кво і створити бойові підрозділи, які повністю складатимуться з жінок. Ця ініціатива має стати експериментом, який може набути ефекту в майбутньому.

Загалом ідею рівності жінок і чоловіків у ЗСУ наразі підтримують понад 80% населення порівняно з 2014 роком. Складові гендерної рівності в ЗСУ включають рівні права, свободи та обов'язки для військовослужбовців з урахуванням фізіологічних, психологічних та інших гендерних особливостей. Культуру стосунків із гендерними особливостями та стиль керівництва, що враховує гендерні аспекти, встановлює стандарти рівних можливостей для чоловіків і жінок, які слід розвивати далі.

Варто наголосити на тому, що жінки служать в армії й в інших країнах світу. Це не поодинокий випадок, хоча сьогодні це радше виняток, ніж правило. Деякі країни вже мають жіночі (або переважно жіночі) підрозділи. Так, наприклад, Ізраїль має чотири батальйони легкої піхоти, дві третини з яких складають жінки. Вони охороняють кордони Ізраїлю, але в їхні обов'язки не входить робота в тилу ворога. В одному з таких батальйонів був створений виключно жіночий бронетанковий підрозділ для охорони кордону з Єгиптом.

У Норвегії також є жіночі підрозділи. Норвезька армія зрозуміла, що їй потрібні спецпризначенці під час війни в Афганістані. Через культурні особливості громадянки Афганістану не спілкувалися з чоловіками, тому для комунікації та збору розвідувальної інформації потрібні були жінки. Вони й раніше мали право вступати до норвезьких Сил спеціальних операцій, однак жодна не змогла пройти відбір. У 2014 році Сили спеціальних операцій оголосили набір до Jegettroppen («Загін мисливців») з полегшеними стандартами. Програму назвали успішною, але інформації про участь підрозділу в бойових діях немає.

Трохи раніше підрозділи подібного призначення були створені у Великобританії та США. Жіночі волонтерські групи допомагали силам спеціальних операцій і морській піхоті налагодити контакти з місцевими жінками в Афганістані та Іраку.

Військова служба в США є добровільною. Останній призов на військову службу в країні стався під час війни у В'єтнамі в 1970-х роках. У той же час громадяни чоловічої статі та іммігранти зобов'язані мобілізуватися на військову службу. Жінки не вступають на військову службу в США, але вони можуть служити в армії США. У 2020 році 17% від загальної чисельності військ США становили жінки (224 тис. осіб). У 2021 році Палата представників США запропонувала змінити закон, щоб також зобов'язати жінок ставати на військовий облік, але це не знайшло підтримки [14].

У більшості країн світу жінки можуть добровільно піти служити в армію. В Іспанії, Швеції, США та Великій Британії існують спеціальні військові частини, укомплектовані жінками.

У деяких країнах представниці жіночої статі очолюють оборонні відомства і займають високі чини в армії. Зокрема, Урсула фон дер Ляєн була міністром оборони Німеччини з 2013 по 2019 роки – перша жінка на цій посаді. У 2008 році американка Енн Данвуді стала першою жінкою в історії Сполучених Штатів, яка отримала звання чотиризіркового генерала. Нині звання генерала в Збройних силах США мають понад сто жінок.

У світі є країни, де жінки підлягають обов'язковій військовій службі і несуть військову службу нарівні з чоловіками. Достовірно відомо, що в Норвегії, Тайвані, Малайзії та Ізраїлі існує обов'язкова військова служба для жінок.

У 2013 році Китай також оголосив про створення виключно жіночого спецназу. Китайські ЗМІ повідомили про навчання цього підрозділу, але невідомо, чи брав він участь у якихось операціях. У Сирії з 2013 року з ісламістами борються загони жіночої самооборони курдів. Жінки-солдати також відбивають атаки з Туреччини. Слідом за цим у 2015 році в Іраку були засновані жіночі загони езидів – ополчення для захисту від нападів ісламістських груп.

Ізраїль має вражаючий досвід застосування жіночих лідерських якостей. Оскільки з 1948 року держава брала участь у восьми визнаних війнах і ряді конфліктів, мобілізація всього населення не виглядає дивною. Військова служба для ізраїльських жінок є обов'язковою і триває два роки (два з половиною роки для чоловіків). Однак громадянки мають право відмовитися з релігійних міркувань. Жінок призивають до армії Ізраїлю з 1948 року (рік заснування держави). Спочатку вони служили вчителями, медсестрами тощо. Але в 1995 році Верховний суд дозволив жінкам

приєднуватися до бойових частин. У 2021 році жінки становили 40% призовників Армії оборони Ізраїлю та займали 25% офіцерських посад. Кількість вакансій для ізраїльських жінок постійно збільшується. У 1980-х роках 55% військових посад були доступні для жінок, у 1995 році – 73%, а станом на 2012 рік – 86%. Статистика свідчить, що з 2013 по 2017 рік кількість жінок-піхотинців зросла на 350%, а з 2005 року загальна кількість жінок-військовослужбовців зросла на 100% [13].

Потрібно сказати, що дослідження в гендерній психології демонструють, що негативні гендерні стереотипи та обмеження ролей можуть мати шкідливий вплив на психологічне благополуччя індивіда, спричиняючи стрес, низьку самооцінку, депресію та інші психологічні проблеми. Тому важливо розуміти та вивчати цей вплив, а також працювати над розширенням гендерних ролей та стереотипів, створюючи більш рівні та інклюзивні умови для розвитку особистості кожної людини [15, с. 196].

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що останні події, зокрема російська агресія проти України, продовжують спричиняти нестабільність у світі. І в таких складних умовах нашої державі, швидше за все, доведеться існувати ще довго. Тому, суттєво посилити обороноздатність країни можна було б за рахунок залучення жінок до військової служби.

Необхідність призову жінок зумовлена кількома факторами. По-перше, це сприятиме збільшенню чисельності військовослужбовців і підвищенню обороноздатності країни. Військова служба не повинна бути суто чоловічою справою, адже в бойових діях жіночий досвід і знання можуть бути цінними та важливими для успішного захисту країни. По-друге, призов на військову службу для жінок допоможе змінити стереотипи та упередження щодо ролі жінки в армії. Це може сприяти покращенню гендерної рівності в українському суспільстві, оскільки жінки мають більше можливостей для професійного та особистого розвитку.

На жаль, війна в Україні триває. Кількість жінок, які долучаються до активних бойових завдань, різноманітних форм волонтерської діяльності та підтримки армії безпосередньо на фронті, постійно зростає, що свідчить про незаперечні лідерські якості жінки.

У різноманітних активістсько-наукових дискусіях стає зрозуміло, що існуючі дослідження гендеру та війни не дають відповідей у контексті українських реалій. Говорячи про військову ситуацію в Україні, не можна оминати питання створення української нації. Ця війна, яка триває, є боротьбою України за незалежність, яка тісно пов'язана з національним творенням. Навіть українські жінки-біженки не хочуть виглядати типовими безпорадними жертвами. Вони виступають як ті, хто хоче свободи вибору (відчуття відповідальності за свою долю та бажання брати участь у процесах, які змінюють світ на краще) бути послами України у світі. В Україні жінки розбудовують свою незалежність, беруть активну участь у суспільно-політичних заходах, займаються волонтерством та захищають Україну, особливо на бойових позиціях. Жінки відповідально ставляться до своїх завдань і разом із чоловіками намагаються максимально наблизити перемогу України. За цих обставин Україна вже розглядається світовою спільнотою як унікальна держава, де на практиці під час бойових дій однаково поєднуються здібності, навички та прагнення чоловіків і жінок для досягнення миру та переконання гендерної рівності.

Підсумовуючи варто наголосити на тому, що жінки відіграють значну роль у сучасній українській армії. Спостерігається стійка тенденція до значного збільшення кількості жінок, суттєво розширюється географія посад, які обіймають жінки-військовослужбовці. Проте для забезпечення гендерної рівності у Збройних силах України законодавцю необхідно вдосконалити механізм урахування соціальної гендерної специфіки під час військової служби. Крім того, слід закріпити розуміння гендерної рівності в армії – не як механічного ототожнення чоловіків і жінок, а як врахування специфіки можливостей тієї чи іншої соціальної статі брати участь на певних посадах в ефективній діяльності виконання службових обов'язків, з найбільш позитивним результатом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення: 01.12.2023).
2. У ЗСУ спостерігається позитивна динаміка впровадження гендерної рівності. URL: <https://inlnk.ru/JjZpxV> (дата звернення: 01.12.2023).
3. Hryniuk D., Smyrnov I., Stepanets I. Gender aspects in the historical origins of military tourism (on the example of the Czech amazon women) Multidisciplinary scientific notes. Theory, history

- and practice. Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference. Edmonton, Canada. 2022. Pp. 173–179. DOI: 10.46299/ISG.2022.2.6 URL: <https://isgkonf.com/multidisciplinary-scientific-notes-theory-history-and-practice/> (дата звернення: 01.12.2023).
4. Hryniuk D., Smyrnov I., Stepanets I. Gender aspects in the historical origins of military tourism (on the example of the Czech amazon women) Multidisciplinary scientific notes. Theory, history and practice. Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference. Edmonton, Canada. 2022. Pp. 173–179. DOI: 10.46299/ISG.2022.2.6 URL: <https://isgkonf.com/multidisciplinary-scientific-notes-theory-history-and-practice/> (дата звернення: 01.12.2023).
 5. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 01.12.2023).
 6. Актуальні проблеми гендерної політики у Збройних Силах України: Навчально-методичний посібник / [В.П. Кротиков, В.Л. Топальський, В.М. Малюга та ін.]; за заг.ред. Б.П. Андрєсюка. К.: НДЦ ГП ЗС України, 2011. 112 с.
 7. Не хочуть бути жертвами: як війна змінює українських жінок і ставлення до них в Україні та світі. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/feminizm-hender-viyna-ukrayinski-zhinkybizhenky/32221558.html> (дата звернення: 01.12.2023).
 8. Реалізація гендерної політики на сучасному етапі розвитку сектору безпеки і оборони України: стан, проблеми, перспективи: тези III Міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 29 квітня 2021 року). Хмельницький: Вид-во НаДпсу, 2021. 466 с.
 9. Кількість жінок-військових у ЗСУ з 2014 року зросла у 2,5 рази. URL: <https://inlnk.gu/4yMxBP> (дата звернення: 01.12.2023).
 10. Не хочуть бути жертвами: як війна змінює українських жінок і ставлення до них в Україні та світі. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/feminizm-hender-viyna-ukrayinski-zhinkybizhenky/32221558.html> (дата звернення: 01.12.2023).
 11. Бути чи не бути: ставлення українського суспільства до гендерної рівності та різноманітності після вторгнення Росії в Україну. Форум українознавства. URL: https://ukrainian-studies.ca/2022/09/06/tobe-or-not-to-be-attitudes-of-ukrainian-society-about-gender-equality-anddiversity-after-russias-invasion-of-ukraine/?fbclid=IwAR04NN1VirII93aY4W-Zex_8jKUYGLPPfDhz3PFssCQLZV165MlqWdIoOM (дата звернення: 01.12.2023).
 12. Бути чи не бути: ставлення українського суспільства до гендерної рівності та різноманітності після вторгнення Росії в Україну. Форум українознавства. URL: https://ukrainian-studies.ca/2022/09/06/tobe-or-not-to-be-attitudes-of-ukrainian-society-about-gender-equality-anddiversity-after-russias-invasion-of-ukraine/?fbclid=IwAR04NN1VirII93aY4W-Zex_8jKUYGLPPfDhz3PFssCQLZV165MLqWdIoOM (дата звернення: 01.12.2023).
 13. Жінки в армії: як проходить служба в різних країнах. Chas.News. URL: <https://chas.news/current/zhinki-v-armii-yak-prohodit-sluzhba-vriznih-krainah> (дата звернення: 01.12.2023).
 14. Не хочуть бути жертвами: як війна змінює українських жінок і ставлення до них в Україні та світі. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/feminizm-hender-viyna-ukrayinski-zhinkybizhenky/32221558.html> (дата звернення: 01.12.2023).
 15. Шлянчак С.О., Шлянчак А.В., & Тінін Д.Г. (2023). СУЧАСНА ПРОБЛЕМАТИКА ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПЕРІОД СТАТЕВОЇ ЗРІЛОСТІ ІНДИВІДА. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки, (210), 192-199. <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2023-1-210-192-199>.